

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl / E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 28, Nummer 4 / Tammoez 5775 – Juli 2015

OPLAGE 300 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 8,00 - BANKREKENING NL07INGB0000259272

Surinaams Jodendom

Door Ben Ipenburg

De synagoge staat vlak naast de moskee. Aan de Keizerstraat 82 in Paramaribo. “We zijn de beste maatjes”, aldus Lily Duijm, de ondervoorzitster van de gemeente. “Met onze islamitische burens hebben we nooit problemen”. Koosjer eten doet men met behulp van het halal voedsel van moslims. Men helpt elkaar als het zo uitkomt. De synagoge is de voormalige Hoogduitse, nu liberale synagoge.

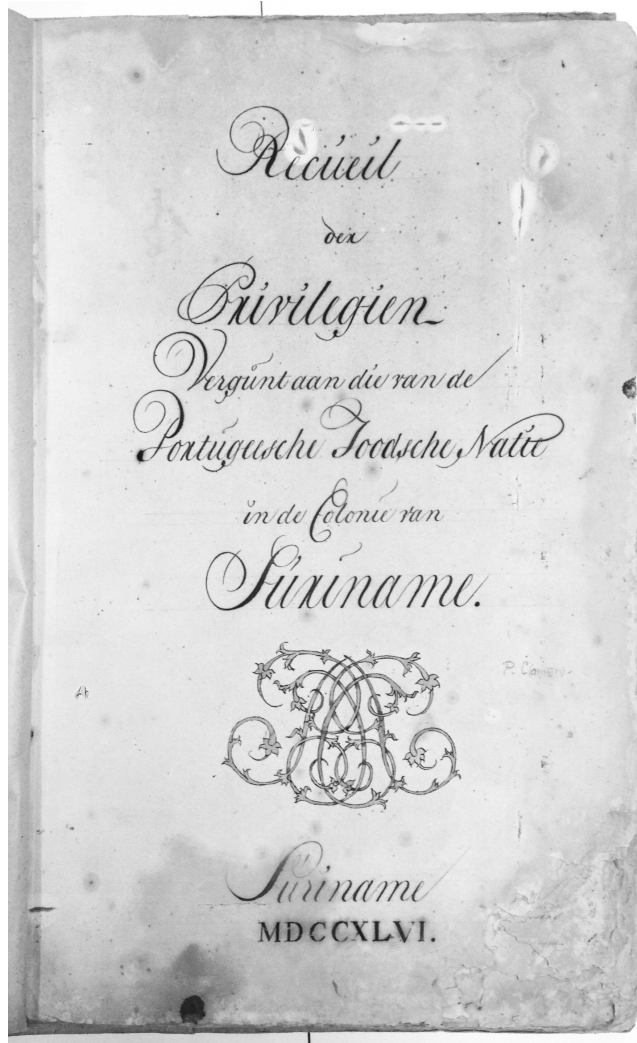
De term Asjkenazisch wordt niet gebruikt in Suriname; evenmin als Sefardisch. Tot voor kort was er ook een Portugese synagoge. Maar deze is ontmanteld. Het gebouw is nu een computerwinkel. Het interieur is verscheept naar het Israël Museum in Jeruzalem. Daar is de synagoge herbouwd en ingericht met het Surinaamse interieur, in de museumvleugel voor *Jewish art and life*. Het museum is erg blij met deze “prachtige synagoge” en zijn “magnifieke Torah ark en lessenaar”. De synagoge vertelt het bijzondere verhaal van *a distant Jewish community*. De directeur van het Surinaams museum is minder blij. Hij vindt dat dit Surinaams-Joodse erfgoed in Suriname hoort. “De Joden hebben een grote invloed gehad op de Surinaamse geschiedenis, de plantagecultuur begon zelfs met hen”, zegt hij. Maar de Joodse gemeenschap in Suriname is klein en arm geworden en kon geen twee synagogen beheren. Met de huur van de computerwinkel en de inkomsten van de leden kunnen ze zich met moeite bedruipen. De hoogtijdagen zijn voorbij. Een bezoeker van de Joodse gemeenschap schreef: “Drie jaar geleden toen ik in Suriname was, zat ik met Duijm in het kantoortje van de synagoge terwijl ze de lijst met leden doornam. ‘Zij overleed ... hij ging naar Nederland ... hij ging naar Nederland ... hij overleed ... hij ging naar Brazilië ... zij ging naar Australië (haar eigen dochter, met

echtgenoot en twee kinderen) ... zij overleed ... hij verhuisde naar Israël’. De een na de andere naam streepte zij door met een rode pen”.

Suriname ligt achtduizend kilometer hier vandaan. De vlucht duurt 9 uur en 15 minuten en kost zo’n vierhonderd/vijfhonderd euro heen en terug. Vier eeuwen lang was Suriname een kolonie van Nederland. Die eeuwen hebben het land en zijn bevolking gevormd. Dat geldt ook voor Nederland. Wat gingen Joden in de zeventiende eeuw doen daar in dat verre gebied, aan de andere kant van de Atlantische oceaan? Zes weken tot twee maanden varen, waarbij men leed aan zeeziekte en bedreigd werd door stormen, windstiltes, gewetenloze piraten? En in Suriname - of andere gebieden aan de Wilde Kust of in de Cariben - door hitte en exotische ziektes, door aanvallen van Inheems en door oorlogen tussen de koloniale rijken belaagd?

Ach, het verhaal is bekend. Wat was er aan de hand in Europa dat men wegtrok? De godsdienstige situatie in Europa had Joden en *conversos* die als crypto-joden, als *marranos* werden gezien, het leven zeer moeilijk gemaakt. De Inquisitie bedreigde hun leven in Spanje en Portugal, waardoor men massaal wegtrok en zich verspreidde over Europa en verder. Sommigen trokken naar de pas ontdekte gebieden aan de andere kant van de oceaan: via Amsterdam, waar een

bloeiende Joodse gemeenschap ontstond, naar Nederlands Brazilië en toen dat door Portugal

Recueil der Privilegien Vergunt aan die van de Portugeesche Joodsche Natie in de Colonie van Suriname, Suriname 1746.

werd heroverd naar andere gebieden in Amerika. Een kleine groep vestigde zich in Suriname. Eerst onder Engels en daarna onder Nederlands bewind. De kennis en ervaringen die men had opgedaan in de teelt van suikerriet kon men gebruiken. Evenals het handelsnetwerk van familie en geloofsgenoten en de handelsvaardigheden die men bezat. Zowel het Engelse als het Nederlandse bewind gaf Joden de mogelijkheid om in vrijheid hun godsdienst te praktiseren en gaf land uit om suikerrietplantages te beginnen. Ook anderen, zoals Zeeuwen en andere christelijke Nederlanders, Franse Hugenoten, Duitsers vestigden zich als plantagehouder. Voor deze honderden plantages (in 1760 591, waarvan 115 met Joodse eigenaren) waren arbeiders nodig die men uit Afrika haalde. Slaven, tot slaaf gemaakte mensen die werden

weggeroofd uit hun land, naar de andere kant van de oceaan werden getransporteerd en daar verkocht. Hard werken, geen loon, weinig te eten, wrede straffen: dat werd hun leven. Ja, dat is geen geschiedenis waar Nederland en andere koloniale landen trots op kunnen zijn. Voor een Joodse jongeman een vrijwilliger van het Amerikaanse National Peace Corps, die een paar jaar geleden in Suriname was, was dat een haast onbegrijpelijke ervaring. Hij ontdekte dat er Joden wonen in Suriname en dat deze plantage-eigenaren waren geweest en slaven hadden gehouden. “De informatie vond bij mij geen weerklank”, schreef hij. “Mij was altijd geleerd dat wij Joden onderdrukt werden en niet de onderdrukkers waren”.

De Joodse planters vestigden zich aan de Surinamerivier. In Thorarica, de hoofdplaats onder het Engelse bewind, en later in Jodensavanne. Jodensavanne was een dorpje met allure. Volgens een onderzoeker werd het dorp gepland volgens de Spaanse *Leyes de Indias*, de wetten die de Spaanse overheid oplegde aan de kolonies in Amerika. Een stad moest gepland worden op een verhoogde en gezonde plek, met de mogelijkheid van een militaire versterking, met vruchtbare grond en met genoeg land om te bebouwen, met brand- en timmerhout, met fris water, een plek waar men gemakkelijk spullen kon vervoeren en een gemakkelijke toegang toe had. Daar voldeed het schiereiland in de Surinamerivier aan. Overigens lezen we in de *Shulchan Aruch* uit 1563 ook dat een synagoge op het hoogste punt in een stad of dorp gebouwd diende te worden en dat het groter moest zijn dan enig gebouw in de omgeving.

Jodensavanne was gebouwd in een rechthoek van 137 meter lang en 91,5 meter breed, met vier dwarsstraten. De huizen op de hoeken van de rechthoek waren groot. Van achteren zagen ze uit op de twee valleien en op de oever van de Surinamerivier. Het dorp omvatte half achttiende eeuw zo’n tachtig tot negentig huizen, bewoond door vijftig tot zestig gezinnen, elk met vier tot zes slaven. Ieder huis had op de helling van de heuvel een klein tuintje. Het dorp had een koffieshop, een biljardhal, een brandweerkazerne, een werfje met een aanlegsteiger en een militaire post (Post Gelderland). In het midden van de rechthoek, op het hoogste punt van de heuvel, bevond zich de uit rode Hollandse bakstenen opgetrokken synagoge. Hij was 28 meter lang, 14 meter breed en de hoogte was 10 meter. In 1685 werd hij ingewijd. De naam van de synagoge was *Beracha ve Shalom* en betekent ‘Zegen en Vrede’. De naam verwijst naar een tekst uit de *Zohar*, het

mystieke, kabbalistisch commentaar op de Tora. In de *Zohar* wordt de vraag gesteld waar het paradijs zich bevindt. Het bevindt zich in de *avarot*, de zevende hemel “want ons is geleerd dat ‘daar de schatten zijn van het goede leven, *zegen en vrede*’”. Dat zegt wel iets over hoe men dacht over de eigen plek die men in Jodensavanne en de omliggende plantages had. ‘Jeruzalem aan de rivier’ was de koosnaam voor het dorp.

De synagoge had behalve de functie van *Beit Knesset* of godshuis ook de functies van *Beit Din* of rechtbank en van *Beit Midrash* of studiehuis. Het kon zelfs als vesting worden gebruikt bij aanvallen van buiten. Inheems probeerden de Europese planters van hun grond te verjagen. Van de plantages weggevluchte slaven vielen hun voormalige overheersers aan; uit wraak en om goederen te verwerven. Tijdens feestdagen beschermden milities de toegangen tot de synagoge.

De omliggende plantages hadden Bijbelse namen. Ik geef – vast overbodig – toch maar even

tussen haakjes de betekenis van de namen van de plantages. Mahanaim (betekent twee kampen, de plaats waar één der aartsvaders, Jacob, onderweg naar Israël, zijn kamp deelde met het kamp van God); Soekot; Gosen (de plaats in de Bijbel waar de nakomelingen van Jacob zich konden vestigen om hun vee te laten grazen op de vruchtbare weidegronden); Gilgal (“Vandaag heb Ik de smaad van Egypte van u afgewenteld”, uit Jozua 5:9); Salem (betekent vredig, veilig; een naam voor Jeruzalem); Jericho (de eerste stad die de Israëlieten in het Beloofde Land veroverden); Libanon (Bijbelse plaats die wordt geprezen om zijn schoonheid en vruchtbaarheid); Jacobs Worsteling (de aartsvader Jacob worstelt met Jahweh en laat zich door hem zegenen; Genesis 32:22-32). Symbolische namen die verwezen naar Bijbelse verhalen van vrijheid, verlossing en vruchtbaarheid en gaven van de Eeuwige.

De plantagehouders werden in de hoogtijdagen van de plantagecultuur onvoorstelbaar rijk. Ze leefden een luxe leven. Het gebied rond Jodensavanne was het meest welvarend. Dat blijkt uit de synagoge in Jodensavanne en later in de tijd, toen men zich vooral in Paramaribo vestigde, uit de twee synagogen die men daar bouwde; een Portugees-Joodse en een Hoogduitse. Tussen de twee gemeenschappen boterde het overigens niet. Daarbij waren niet religieuze verschillen bepalend, maar culturele. De Portugese Joden hadden een aura van aristocratie om zich heen. De Hoogduitse Joden kwamen uit traditionele Oosteuropese sjetl-gemeenschappen of uit verarmde wijken van Europese steden. Ze kwamen – aan het eind van de zeventiende eeuw – uit Duitsland, Polen, Bohemen, Hongarije, Rusland naar Amsterdam. Sommigen trokken verder en werden handelaar of handwerker in Paramaribo; velen wisten tot welvaart te komen.

De laatste dienst in de synagoge in Jodensavanne werd gehouden in 1765. Men trok naar Paramaribo vanwege het levendiger leven daar dan op de plantages en liet het beheer aan directeurs over. Nadat de laatste bewoners vertrokken waren, werd Jodensavanne aan de natuur overgelaten. Wat nu nog rest zijn de ruïnes van de synagoge en de begraafplaatsen. Een paar jaar geleden zijn alle grafstenen geïnventariseerd. Een Amerikaanse hoogleraar, Laura Leibman en een architecte, Rachel Frank, hebben alle stenen gefotografeerd en beschreven. Voor mensen met Joodse voorouders in Suriname een wondermooi werk.

De plantagebouw werd in de loop van de negentiende eeuw van minder belang. Ook het ver-

20. IV. 16

Het creoolbeest spreekt:

Langs de straten wordt ik geleid en prijkt ik voor iedereen.

Mijn dood is nabij, doch ik sterf met volle eer, want mijn vleesch zal na gegeten te zijn, door iedereen worden geroemd als te zijn van de beste kwaliteit. Nog erbij wordt van mijn vleesch

de heerlijkste worst

en

het beste rookvleesch

gemaakt. Koopt dus daarom allen uw vleesch van mijn eigenaar

J. R. ROBLES,

die geen moeite heeft gespaard mij op te kopen om u allen een smakelijke maaltijd voor de paaschdagen te doen bekomen.

Gij allen doet daarom uwe bestellingen in de Slachterij

„De Creool” filiaal Heiligenweg

vis à vis de markt, aangezien de hoofdslachterij gerepareerd wordt en daarom niet geopend is.

Stoomdrukkerij J. H. OLIVIERA, Paramaribo.

Advertentie voor Slachterij “De Creool” van J.R. Robles aan de Heiligenweg tegenover de markt (20 april 1916). Het ‘Creoolbeest’ is een rund dat door de slager gekocht werd. Blijkbaar liet hij het beest door Paramaribo lopen om het te laten zien.

zet tegen de slavernij vanuit Engeland en uiteindelijk de afschaffing van de slavernij maakte dat de nakomelingen van de plantagehouders nieuwe wegen moesten zoeken. Kinderen werden naar Nederland gestuurd om daar te studeren. Sommigen keerden terug als advocaat of arts, werden ambtenaar in het koloniaal bestuur. Anderen bleven in Nederland, of vertrokken naar de andere kolonie van Nederland. Dat betekende minder leden van de beide Joodse gemeenschappen. Ook het eind negentiende eeuw opkomende antisemitisme maakte dat men elders een nieuw leven zocht. De diaspora werd in twintigste eeuw voortgezet. Men kreeg op alle terreinen van het maatschappelijk leven concurrentie van de zwarte en gekleurde bevolking, die na de afschaffing van de slavernij hun plaats in de samenleving vonden.

Het aantal belijdende Joden is daardoor steeds kleiner geworden. Heroïsch houdt men de gemeenschap in stand. Een rabbijn heeft men al jaren niet meer. Op Facebook doet iemand verslag

van de viering van Simchat Thora op 15 oktober 2014. Ik neem het commentaar voor u over. De toeschouwer zag mannen en jongens dansend en huppelend de Thora ronddragen in de synagoge. “Er waren weinig aanwezigen, maar dat maakte het feest niet minder bijzonder. Er is alles gedaan wat gedaan moest worden. En voor de gelovige is opnieuw onderstreept: je bent nooit klaar met de Thora. Hoe meer je leest, hoe meer kennis je vergaart. En hoe meer kennis je vergaart, hoe meer je leest”.

De boeiende, spannende, schokkende, intrigerende geschiedenis van vierhonderd jaar Jodendom in Suriname kunt u lezen in mijn pas verschenen *Joden in Suriname. 400 jaar Surinaams Jodendom. Aankomst, glorie, neergang*. Uitgegeven door Uitgeverij Frontisterion. Prijs € 24,90. 292 bladzijden, geïllustreerd. Bestellen bij de boekhandel, via bol.com of bij de uitgever.

In het spoor van de Kindertransporten (4)

Door Wim Neevel

“De public relations specialist van de Sjoa, de schurk Goebbels, heeft zijn opdracht akelig professioneel uitgevoerd. Eerst als testcase de Kristallnacht: de wereld zweeg. Toen de tweede testcase, de officiële verklaring bij de Wannsee-Conferentie over de Endlösung: de wereld zweeg. En daarna de gaskamers, in de wetenschap dat: *de wereld zal zwijgen*.” (*1)

Geleidelijkheid

Het aangrijpende verhaal van de 'Kindertransporten' toont een kant van de Tweede Wereldoorlog die slechts weinig volwassenen - waaronder ook Joden - kennen. In het tijdvak voor 30 januari 1933 lijken onrecht en geweld nog ver weg te zijn, maar zodra in Duitsland de nazipartij van Hitler aan de macht is stort voor veel Joden hun wereld in, al wordt dat pas later echt duidelijk. Stap voor stap worden verwachtingen afgebroken. Op school, in hun klas, worden de Joodse kinderen eerst alleen nog maar getreiterd en buitengesloten, later worden ze ook van school verwijderd. Vriendschappen met niet-Joodse kinderen worden gedwongen verbroken. Dan volgt in Duitsland en Oostenrijk de Kristallnacht, van 9 op 10 november 1938, maar komt ook wel de mogelijkheid op gang Joodse kinderen naar Engeland te laten vertrekken. Echter het ongelukkige punt is dat

geen enkel ander land meedoet en helpt. Zowel de Fransen als de Amerikanen houden de kaken stijf op elkaar en de grenzen gesloten. Juist direct na de Kristallnacht heeft de Nederlandse regering de grenzen zelfs gesloten voor Joodse vluchtelingen.

Het drama van de 'Kristallnacht' is een huisveringwekkende voorafspiegeling van de Sjoa. (*2) De beestachtigheden moeten overkomen als uitingen van spontane volkswoede tegen Joden. Wetenschappelijk is vastgesteld - schrijft Wolfgang Kotek - “*dat er in 1938 niet 191 synagogen werden verwoest, maar ruim 1500, dat er niet 96 Joden werden vermoord, maar ongeveer 2500. Evenzo dat er na 9 november 1938 ongeveer 30.000 Joden in concentratiekampen belandden en ongeveer 10.000 woningen en zakenpanden werden geplunderd.*” (*3)

De Sjoa begint dus al ver voor het uitbreken van de oorlog - op 1 september 1939 - via de weg

van de geleidelijkheid en eindigt in de massale demonie van de nazi's. Rabbijn Abraham Skorka schrijft: *"De Sjoa was niet de uitkomst van een toevallige woede-uitbarsting maar van een volmaakt beraamd plan binnen de beschaafde wereld van Europa – het plan om een geheel volk uit te roeien alleen omdat het Joods was."* (*4)

"Laten wij vooral niet vergeten hoe de weg van de geleidelijkheid, ook nu weer, zijn vernietigende taak aan het verrichten is" zegt opperrabbijn Jacobs bij de herdenking dit jaar van de deportatie van de bewoners van het Apeldoornsche Bosch in 1943. Daarvoor zei hij al: *"Dit jaar ben ik meer dan vorige jaren ervan doordrongen dat de geschiedenis helemaal geen geschiedenis is, maar akelig dicht komt bij de actualiteit van vandaag."* Hoe nu verder, wat is de oplossing? Volgens rabbijn Jacobs: *"Symptombestrijding door bewaking verlicht pijn, maar geneest niet. Opvoeding, educatie, onderwijs, [...] aanwezigheid van scholen [bij herdenkingen], strijden tegen gewenning en in diepe stilte denken aan de [omgebrachte] stumpers [...]. Laten we bidden voor hun zielenrust."*

Aan een schoolklas

De in 1933 uit Duitsland gevluchte Joodse schrijver en kunstkriticus Hans Sahl schrijft in 1970 het gedicht 'Aan een schoolklas', waaruit de volgende regels, vertaald uit het Duits:

*Jullie, jullie die geboren zijn /
om te vergeten, /
wat weten jullie van de razernijen van de mensen?
[...]
Ons bestaan is voor jullie reeds legende
geworden, /
ons leed een gerucht van gisteren. /
Maar in de liederen van de verdrevenen /
en in het ritselen van de wind, /
die een verbrand boek openbladert, /
vertellen wij jullie wat gebeurde, /
toen de haan voor de derde keer kraaide. (*5)*

Herinneren is niet genoeg

Ook al zijn je ouders seculiere Joden en weet je zelf niet eens - tot aan het begin van je schoolloopbaan - dat je Joods bent, in nazi-Duitsland geven ze je maar al te graag dat stempel: Joods! Zo gaat het ook bij Hedy Wachenheimer. Ze is in 1924 in Kippenheim bij Freiburg geboren en hoort pas van haar juf in de eerste klas van de basisschool, bij de godsdienstles, dat zij Joods is, te midden van de overige rooms-katholieke en evan-

gelische kinderen. Ze moet kennelijk toch al vernomen hebben dat Joods-zijn geen goede zaak is, want ze reageert met: *"Nee, dat ben ik niet."* Op 1 april 1933 - twee maanden na het aantreden van Hitler, Hedy is dan bijna negen jaar - vraagt ze aan haar ouders wat dat te betekenen heeft, die SA-man daar voor hun winkeldeur. Haar ouders zeggen zoiets als *"wees niet bang, dat is zo voorbij, dat is nu alleen even zo."* En inderdaad, enkele dagen later staan er geen SA-mannen meer voor de Joodse winkels. Maar de boycot van Joodse winkels heeft wel effect: niet-Joden durven zich er nauwelijks meer te vertonen.

Als Hedy na vier jaar 'Volksschule' kan overstappen naar het 'Gymnasium' in een andere plaats, krijgen ze weer met antisemitisme te maken: *"uw dochter kan deze school niet bezoeken omdat u een Jood bent."* Hedy's vader zegt niets, maar vol trots wijst hij de rector op een speldje - een 'gewonden insigne' uit 1918 - dat op de revers van zijn jas zit. *"O, neem me niet kwalijk. Ik wist niet dat u een gewonde uit de Eerste Wereldoorlog bent."* Hedy wordt alsnog toegelaten. In het jaar daarop neemt het aantal Joodse kinderen op school beduidend af, omdat hun ouders Duitsland kunnen ontvluchten. Door het toenemende antisemitisme van klasgenoten komt Hedy op school, ook letterlijk, steeds meer alleen te staan, met name in de pauzes. Als de andere kinderen al wat tegen haar zeggen, dan is het altijd beledigend zoals *'dreckige Jüdin'*. Haar grootste pech is echter dat ze een wiskundeleraar heeft die bij de SS is. Meestal verschijnt deze in de les met een zwart SS-uniform en kniehoge laarzen aan. Meerdere malen richt hij tijdens de wiskundeles met zijn revolver op Hedy. Alle antwoorden die ze tijdens de les geeft, goed of fout, worden afgedaan met: *"Dat is een Joods antwoord. En we weten allemaal, dat Joodse antwoorden slechte antwoorden zijn."*

Als in november 1938 de synagogen in brand staan, de winkelruiten van de Joodse zaken aan diggelen gaan en de Joodse kinderen definitief van school worden verwijderd, maakt Hedy ook de wegvoering van haar vader naar Dachau mee. Gebroken, kaalgeschoren en afgeranseld komt hij na vier weken weer thuis. Vertwijfeld proberen Hedy's ouders Duitsland te verlaten. Maar niemand verklaart zich bereid de hele familie op te vangen. Dan wordt er door beide ouders besloten alleen Hedy in veiligheid te brengen. In 1939, 14 jaar oud, verlaat ze Duitsland met een 'Kindertransport' naar Engeland. Ze wordt in Frankfurt op de trein gezet en als de trein begint te

rijden rennen haar ouders op het perron met de wagons mee. Hedy ziet hoe de tranen over hun wangen lopen, terwijl ze steeds maar roepen: *"je rijdt, je rijdt."* En op de een of andere manier, zo vertelt ze later, hoort ze nu nog steeds deze laatste woorden.

*Bronzen beeldengroep op station Liverpool Street Londen
Foto Wim Neevel*

Van de reis zelf herinnert ze zich maar weinig. Ze weet zelfs niet meer dat ze in Nederland van de trein op de boot is gegaan. Zelf veronderstelt ze dat ze veel gevoelens en angsten verdrongen heeft. Uiteindelijk komt ze in Engeland, via het spoor vanuit Harwich, aan op station Liverpool Street in Londen. Daar krijgen alle kinderen te horen dat ze op alfabetische volgorde worden opgeroepen. *"Omdat mijn naam toen met een 'W' begon, ging ik er van uit dat deze procedure een hele tijd zou duren. Ik ging op mijn koffer zitten en op enig moment ben ik toen in slaap gevallen. Toen ik weer wakker werd was de hele hal bijna leeg. Ik begon te huilen, omdat ik dacht, dat er niemand was die mij zou meenemen. Wat moest ik nu doen?"* Uiteindelijk wordt Hedy ontdekt en wordt ze meegenomen door een mevrouw Mayer. Ze woont achtereenvolgens bij twee verschillende pleegfamilies, maar het klikt steeds niet. Uiteindelijk neemt ze haar intrek in een meisjestehuis.

Inmiddels zijn de ouders van Hedy op 22 oktober 1940 - samen met andere Joden uit 137 plaatsen in Baden-Württemberg - voor internering naar Zuid-Frankrijk gedeporteerd. Ze verblijven daar, onder de Franse Vichy-regering, in het concentratiekamp Gurs. Op 24 januari 1942 krijgt Hedy nog een brief van haar moeder, waarin deze schrijft: *"Maak je geen zorgen om ons. Wij redden het wel en zijn in gedachten al weer met z'n drieën gelukkig bij elkaar...."* Vier dagen eerder, op 20 januari 1942, is er op de Wannsee-Conferentie besloten om tot vernietiging over te gaan van alle Europese Joden. In dat zelfde jaar nog zijn haar beide ouders in Auschwitz omgebracht. (*6) Zelf vertrekt ze in 1948 naar de Verenigde Staten waar ze pas in 1960 - na een procedure die al in 1953 begint - het staatsburgerschap verkrijgt.

Onder haar nieuwe naam Hedy Epstein brengt ze in 1999 haar autobiografie uit, die de titel draagt 'Herinneren is niet genoeg'. Daarin schrijft ze: *"In de herinnering alleen kun je niet leven. De herinnering moet ook een kijk op het heden en de toekomst geven."* Onbewust heeft ze later de keuze gemaakt om zich met mensenrechten en sociale gerechtigheid bezig te houden. Centraal bij haar staat: *"..... ik kan iets voor andere mensen doen. Niemand kan alles doen, maar als ieder van ons zijn aandeel oppakt, zullen we misschien ooit vrede hebben op deze wereld. Zo lang zou ik graag nog willen leven."* (*7)

Tot op heden kiest Hedy Epstein-Wachenheimer nog steeds partij, zowel politiek als sociaal in de antiracisme- en vredesbeweging. Ze geeft ook nog steeds lezingen, waarin ze vertelt over haar leven en de Jodenvervolging. In augustus 2014 neemt Hedy als 90-jarige nog deel aan de protesten rond de dood van Michael Brown.

*Hedy Epstein, voorgrond links: op 14-jarige leeftijd,
rechts: als activist
Foto van www.hedyepstein.com*

Bekend is dat het politiekorps van Ferguson - in de Amerikaanse staat Missouri - stelselmatig de grondwettelijke rechten van de zwarte inwoners schendt. Politieagenten gebruiken daar al jarenlang buitensporig geweld tegen zwarten. In de kranten en op internet verschijnen op 19.08.2014 koppen met: *Protesten in Ferguson, politie pakt 90-jarige Holocaust-overlevende op*. Een amateurvideo laat zien hoe de 90-jarige activiste geboeid door de politie wordt afgevoerd. (*8)

Hedy Epstein-Wachenheimer laat zien hoe het aanvankelijk negatieve, iets positiefs tevoorschijn brengt. "Dat is toch ook de grondhouding van de Tora. Onrecht en lijden aangrijpen om een sterkere persoonlijkheid, een beter mens, te worden. Het goede [...] doen, om de *tikoen olam* na te streven, de verbetering van de wereld." (*9)

Noten en Bronnen:

(*1) Ontleend aan de toespraak van opperrabbin Binyomin Jacobs bij de herdenking Apeldoornsche Bosch op 21 januari 2015, gepubliceerd in JaGDaF van 20 maart 2015.

(*2) Sjoa betekent 'vernietiging'. Dit Hebreeuwse woord is welbewust gebruikt als vervanging van het vaak gehoorde 'holocaust'. Dat woord komt van het Griekse 'holokauston', dat 'brandoffer' betekent. Beide woorden verwijzen naar de nazivervolging en geplande moord op het Joodse volk. De vernietiging van zes

miljoen Joden is ten enen male geen (heilig) brandoffer. De term 'holocaust' werd pas in 1979 gangbaar na de uitzending van de Amerikaanse televisieserie 'Holocaust'. Tegen de serie was nogal wat verzet omdat men vond dat met die serie de moord op zes miljoen Joden werd gecommercialiseerd. Precies in datzelfde jaar bracht Claude Lanzmann zijn alom geroemde documentaire 'Shoah' uit. Maar het gekke is nu juist dat de naam van de serie die zoveel mensen banaal vonden – 'holocaust' – de meest gangbare term is geworden van de gebeurtenis zelf.

(*3) Wolfgang Kotek in *Joods nu*, 1 februari 2015, in de rubriek Boeken, de bespreking van Kristallnacht – Martin Gilbert. Omniboek 2014.

(*4) Rabbijn Skorka schreef in 2010 samen met de huidige paus, toen nog kardinaal Jorge Bergoglio het boek *'Over hemel en aarde'*. Citaat uit *Trouw, Letter & Geest*, 25-04-2015.

(*5) An eine Schulklasse - Den Schülern von Butzbach gewidmet. Uit: Hans Sahl, *Die Gedichte*, uitgegeven door Nils Kern en Klaus Siblewski, Luchterhand Literaturverlag, München, 2009.

(*6) Gegevens ontleend aan fragmenten uit het boek van Mark Jonathan Harris en Deborah Oppenheimer, *'Kindertransport in eine fremde Welt'*, Goldmann, München 2000 en aan www.unrast-verlag.de/.../erinnern-ist-nicht-genug-Beschreibung.

(*7) *'Kindertransport in eine fremde Welt'*, pag. 375.

(*8) www.spiegel.de/.../ferguson-holocaustueberlebende.

(*9) Citaat uit: Peter van 't Riet, *Folianti*-reeks nr. 32 over Jozef, pag. 19/20.

JUDAICA-AGENDA – ZOMER / NAJAAR 2015

----- 12-7-2015 – Tentoonstelling

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4,- (jeugdigen met korting).

----- 9-8-2015 – Tentoonstelling

(zie bij 12-7-2015)

----- 13-9-2015 – Tentoonstelling

(zie bij 12-7-2015)

----- 11-10-2015 – Tentoonstelling

(zie bij 12-7-2015)

----- 8-11-2015 – 17de Samuel Hirschlezing

"Heeft seculier Jodendom (de) toekomst?" door Prof. dr. I.E. Zwiep. Organisatie: Stichting Judaica

Zwolle & Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 11.00 tot 12.30 uur. Zaal open 10.30 uur. Toegang €10,- aan de zaal. (€7,50 bij inschrijving vòòr 1 oktober via de website www.judaica-zwolle.nl)

----- 8-11-2015 – Tentoonstelling

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. **Tijd: 13.00 uur**. Toegang: €4,- (jeugdigen met korting).

----- 11-11-2015 – Lezing rabbijn van de Kamp

Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur. Toegang voor niet-leden € 3,-

BIBLIOTHECARIA

In het leslokaal van de Stichting Judaica bevindt zich een kleine bibliotheek met boeken en andere materialen over het Jodendom en aanverwante onderwerpen. De collectie bevat onder andere verscheidene titels die gebruikt kunnen worden als aanvullend materiaal voor de cursussen van de Stichting Judaica. De collectie wordt verkregen uit schenkingen of aankoop. Hieronder volgen een aantal titels die wij in de afgelopen periode door schenking of aankoop hebben verkregen.

Ben-Dov, Meir

In the shadow of the Temple : the discovery of
Ancient Jerusalem
Jerusalem, Keter Publishing House, 1985
Plaatscode Az-Isra 9442. BEN

Jacobson, B.S.

The Sabbath Service
Tel Aviv, Sinai Publishing, 1978
Plaatscode 213 JACO

Jacobson, B.S.

The weekly Siddur
Tel Aviv, Sinai Publishing, 1978
Plaatscode 213 JACO

Kessler, David

Falashas; the forgotten Jews of Ethiopia
London, Allen and Unwin, 1982
Plaatscode AZ-Isra 944.2 KESS

Jacobson, B.S.

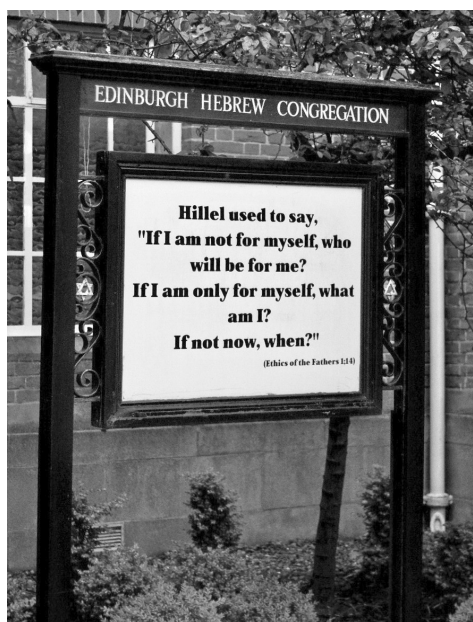
Meditations on the Siddur
Tel Aviv, Sinai Publishing, 1978
Plaatscode 213 JACO

Jeannette Hansma

*Bibliothecaresse Stichting Judaica Zwolle
jhhansma@gmail.com*

DRINGENDE OPROEP

Vanaf april 2006 hebben Geesinus en Astrid Kruithof voor de verzending van het Judaica Bulletin gezorgd. Door hun verhuizing naar Amersfoort stopte deze activiteit noodgedwongen vanaf januari 2014. Onze administrateur en bestuurslid Mieke van Harten-Wondergem heeft tot op heden deze taak erbij genomen. Maar door persoonlijke omstandigheden wordt deze extra taak nu toch wel te zwaar. Graag komen wij in contact met iemand die ons behulpzaam wil zijn bij de verzending – vier keer per jaar - van ons Judaica Bulletin. Stuur uw reactie naar info@judaica-zwolle.nl.

Groeten uit Edinburgh - van Wim Neevel

Aan de naam van de Jood Israël Kiek, in 1811 te Groningen geboren, is een fotogenre verbonden dat we nog steeds kennen als 'een kiekje'. Verantwoordelijk voor deze naamgeving waren Kiek's beste klanten, de Leidse studenten. Dit 'kiekje' uit Edinburgh maakte ik enkele weken geleden tijdens onze rondreis door het Verenigd Koninkrijk. Bij deze synagoge geen betonnen palen op de stoep, geen politiepost voor de deur en geen speciale bewaking bij de ingang: voor ons als Nederlanders een bijzondere gewaarwording. Gastvrij werden we binnengelaten en in de synagogezaal kon ik ook nog enkele 'kiekjes' maken. Geïnspireerd door de genoten gastvrijheid konden we gaan nadenken over de betekenis van de woorden van Hillel – uit *Spreuken der vaderen* 1:14 -: “Als ik er niet voor mezelf ben, wie is er dan voor mij? Als ik er alleen voor mezelf ben, wat ben ik dan? En indien niet nu, wanneer dan wel?”

Een Duitstalige rabbijn in Zwolle

Tumult aan de IJssel (3)

De benoeming van Dr. Jacob Fränkel tot opperrabbijn van Overijssel en Drenthe

Door Ruben van de Belt

Niet elke benoeming verloopt vlekkeloos, en dat geldt zeker voor de benoeming van Dr. Jacob Fränkel tot opperrabbijn van het ressort Overijssel en Drenthe. Uiteindelijk kon Fränkel, nadat hij in 1849 naar Zwolle was gekomen, pas in 1853 worden geïnstalleerd.

Wat waren de voornaamste argumenten pro en contra een benoeming van Fränkel als opperrabbijn van Overijssel en Drenthe, en welke belangen dienden zij?

Invloed van de minister

Het ideaal van de Nederlandse staat was een geïntegreerd Jodendom, dat voluit onderdeel van de natie was geworden. In het verlengde daarvan opteerde de minister voor rabbijnen die aan dat ideaal bij konden dragen. Brasz schrijft daarover:

Rabbins were to dress like clergymen and deliver educative and moralizing sermons in the Dutch language, alwasys glorifying the new Dutch centralized fatherland and its King. Rabbins also had to be Dutch-born or have resided in the Netherlands for at least six years and to have mastered the Dutch language.

Het ideaal dat hieruit volgt is een op Nederlands grondgebied geboren rabbijn, of thans woonachtig voor zes jaar en Nederlands sprekend. Een rabbijn als Fränkel, geboren in het buitenland, niet in het Koninkrijk der Nederlanden woonachtig, en niet Nederlands sprekend—hij zou dit overigens nooit leren in zijn tijd als opperrabbijn—, was dan ook onwenselijk in de ogen van het ministerie. Deze eisen konden bij het ontbreken van een geschikte kandidaat omzeild worden: “Mocht men onverhoopt toch geen Nederlandse kandidaat kunnen vinden, dan moest speciale toestemming van de koning verkregen worden om een buitenlander als opperrabbijn te benoemen.” Hierbij werd, zoals in het voorgaande beschreven is, een rabbinaal college gevormd dat de semichot van de kandidaat moesten bespreken. Echter, deze verordening lijkt niet consequent te zijn toepast, want Erdtsieck merkt op dat “Isaacsohn [zelf lid van het rabbinaal college in de kwestie Fränkel], ook afkomstig uit Duitsland, benoemd [was] tot opperrabbijn van Rotterdam zonder een dergelijk onderzoek”, waarbij de vraag gesteld kan worden of deze stelling daadwerkelijk klopt. Hier lijkt Erdtsieck een redeneerfout te maken door de afwezigheid van bewijs te verklaren als het bewijs

van de afwezigheid. Het is overigens opvallend te noemen dat de minister een dergelijk rabbinaal college liet instellen door de Hoofddirectie, daar de overheid “vond dat er in principe voldoende goed opgeleide geestelijke leidslieden op joods gebied waren te vinden op Nederlandse bodem,” hoewel hierbij de vraag gesteld kan worden of er daadwerkelijk voldoende geschikte kandidaten waren.

Uit het instellen van een rabbinaal college door de overheid komt de vraag naar de macht en invloed van de Nederlandse overheid nogmaals naar voren. Ondanks dat de minister van mening was dat er voldoende kandidaten in Nederland beschikbaar waren, ging het in eerste instantie toch mee met de instelling van een rabbinaal college en uiteindelijk zelfs met een benoeming van Fränkel als opperrabbijn. In de kwestie zijn een aantal opvallende zaken aan te wijzen als het gaat om de invloed van het ministerie van eredienst.

Zo valt er op te wijzen dat daar waar het rabbinaal college zich in hun circulaire richt tot de minister van eredienst, het grote kerkbestuur van Zwolle dat niet doet en enkel naar de minister verwijst als geadresseerde van de brief van het college. In het verlengde daarvan is eenzelfde tendens te zien in het schrijven van leden van de Joodse gemeente. Tegenstanders van de benoeming van Fränkel richten zich met hun schrijven tot de minister van eredienst. In dat document van vier pagina's, ondertekend door negen personen, proberen ze de minister ervan te overtuigen de agreatie te weigeren. De voorstanders, daarentegen, richten zich in een korte brief van negen regels, maar ondertekend door 54 personen, niet tot de minister van eredienst maar tot de kiesvereniging. Net als het grote kerkbestuur lijken zij de discussie

voornamelijk binnen de eigen gemeenschap te willen voeren, en daar waar tegenstanders zich tot de minister wenden doen de voorstanders dat niet. Ook deze observatie zet vraagtekens bij de invloed van het ministerie van eredienst in deze kwestie.

Daarnaast kan aangewezen worden dat het grote kerkbestuur voornamelijk communiceerde met de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten. Deze commissie werd voornamelijk bezet door de geaccultureerde Joodse elite uit vooraanstaande families; de leden waren daarnaast vaak actief in de Nederlandse maatschappij op achtenswaardige posities. Echter, aangezien het overgrote deel van de Nederlandse Joden in Utrecht of Holland woonde, en de Hoofdcommissie—mede door het familiegebeuren in de bezetting daarvan—bleek contact met de niet-Hollandse gemeenten moeilijk. Daarom werd “een netwerk van corresponderende leden in het leven geroepen. Voor iedere regio werd een corresponderend lid benoemd, in de meeste gevallen woonde hij in de plaats waar de hoofdsynagoge van dat ressort was gevestigd. De rol van deze corresponderende leden was volgens Wallet erg groot; “per koninklijk besluit was bepaald dat de leden de adviseurs van de Hoofdcommissie waren wat de zaken van hun ressort betreft.” Ten tijde van de kwestie Fränkel was dat voor het ressort Overijssel Isaac Philipson, die tevens secretaris van het kerkbestuur van Zwolle was. Het grote kerkbestuur bediende hem dan ook rechtstreeks van stukken om te pleiten voor de geschiktheid van Fränkel als opperrabbin. Gezien het karakter van de Hoofdcommissie—als directe adviseurs van de minister van Eredienst—, is de invloed van Philipson op die commissie, alsmede zijn functie binnen het kerkbestuur dat in de gehele discussie een eensgezinde indruk wekt, als corresponderend lid moeilijk te overschatten.

Het ministerie had inmiddels een bevelschrift doen uitgaan waarin het ressort werd opgedragen een tweede kiesvergadering op te schorten. Desondanks kwam de kiesvereniging op 16 februari 1852 toch bijeen, en de vergadering koos Fränkel met algemene stemmen tot opperrabbin van Overijssel—Drenthe was inmiddels afgescheiden. Het grote kerkbestuur gaat hier tegen de wil van het ministerie in, al moet deze stelling wel genuanceerd worden daar de bijeenkomst niet als kiesvergadering omschreven werd. In plaats daarvan werd het voorgesteld als de bijeenkomst van een commissie die de door Fränkel geschreven brochure *Offenes Sendschreiben an Seine Glaubensgenossen in den Niederlanden* zou onderzoeken. Het resultaat van

dat ‘onderzoek’ zou de vergadering vervolgens aan de minister berichten middels een verklaring dat de brochure in overeenstemming met de waarheid is. Naast dit officiële document legde het grote kerkbestuur ook vast dat de kiesvereniging had ingestemd met de benoeming. Uiteindelijk zou het grote kerkbestuur pas op 25 april 1852 officieel verklaren dat Dr. Jacob Fränkel gekozen was als opperrabbin, en zou hij deze positie eind december van dat jaar aanvaarden, mede vanwege het ophouden van de benoeming tot 10 november door de minister.

Het is moeilijk inzicht te krijgen in de overwegingen van het ministerie. Enerzijds wordt een binnenlandse rabbin, of ten minste goed Nederlands sprekend, gewenst. Anderzijds zou Fränkel de door Hertzveld ingeslagen weg voortzetten in de prediking van goede zeden, alsmede het aanmoedigen van integratie. Hierbij moet worden opgemerkt dat Fränkel nimmer in het Nederlands zou preken, wat moeilijkheden bij zijn werkzaamheden zou opleveren.

Een andere, en wellicht belangrijkere, observatie over de rol van het ministerie in de kwestie Fränkel is schijnbare machteloosheid. Voorstanders van een benoeming adresseren hun stukken nauwelijks aan de minister, en wanneer ze dat wel doen betreft het een schijndocument om een door het ministerie verboden kiesvergadering te bedekken. Hierover schrijft Erdtsieck:

...de machteloosheid van de Nederlandse overheid in joodse zaken. Ondanks aandrang van de desbetreffende ministers bleven opperrabbinate jarenlang vacant. Evenmin wilde de burgerlijke overheid de benoeming van buitenlandse opperrabbijnen verhinderen, ondanks de wettelijke mogelijkheden daartoe. In zekere zin liet de Nederlandse overheid door dit beleid de autonomie van de Joodse gemeenten intact.

Deze stelling lijkt te passen bij de gegevens, al blijft de daadwerkelijke invloed van het ministerie moeilijk meetbaar. Ondanks dat een door de Hoofdcommissie, als adviesorgaan voor het ministerie, ingestelde commissie—het rabbinaal college—de kandidaat afkeurde, en daarnaast niet voldeed aan de eisen die het ministerie wettelijk had vastgelegd, vond de benoeming uiteindelijk toch doorgang. Het belangrijkste en machtigste orgaan in de kwestie Fränkel lijkt dan ook het grote kerkbestuur, onder leiding van S.A. Jacobs. Echter, de kwestie zou ook gevolgen hebben voor de omvang van het ressort, behorend tot de hoofdsynagoge in Zwolle.

Het ressort valt uiteen

Het gebied dat Hertzveld, de voorganger van Fränkel, onder zich had als opperrabbin was groter dan dat waar de laatst genoemde over aangesteld zou worden. Hertzveld was namelijk opperrabbin van Overijssel, Drenthe en Gelderland, waarbij in de laatste provincie bijna evenveel Joden woonden als in de eerste twee bij elkaar. Het was dan ook goed mogelijk dat Gelderland zelfstandig verder zou gaan, en een eigen opperrabbin zou betalen. Daarnaast had Nijmegen deze mogelijkheid vastgelegd in een clause, en zou daar gebruik van maken onder voorwaarde dat het jaar een bedrag over zou maken naar Hertzveld ter compensatie. De belangrijkste reden tot een boedelscheiding moet hier gezocht worden in de omvang van de Joodse gemeenschappen in Gelderland.

Bij aanvang van de kwestie omtrent de benoeming van Fränkel ging het nog om het opperrabbinaat van Overijssel en Drenthe. Uiteindelijk zou hij ‘slechts’ opperrabbin van de eerste provincie worden, waar zich ook nog een aantal afgescheiden gemeenten zouden bevinden. Hoofdrospelers in deze kwestie zijn Meppel en Steenwijk. Het was de plaats in Drenthe die vanaf het begin weigerde te tekenen voor de benoeming van Fränkel tot opperrabbin van Overijssel en Drenthe. Het probleem lag echter niet zozeer bij de persoon in kwestie maar bij het ressort; Meppel wenste een eigen opperrabbin aan te stellen. In 1852 zou dat lukken en werd Drenthe een volwaardig ressort.

Het is echter de afscheiding van een gedeelte van de gemeenschap in Steenwijk die de meeste overeenkomsten vertoont met het tumult in Zwolle. Het conflict aldaar vloeiende voort uit Hertzveld's wens om koorzang in de synagoge in te voeren om de samenkomst eerbiedwaardiger te laten verlopen. Hierdoor waren er spanningen tussen orthodoxen en aanhangers van de *Reform*-beweging ontstaan, en de benoeming van een Duitse rabbin uit die beweging was voor de orthodoxen de spreekwoordelijke druppel. Hoewel het niet duidelijk is hoe de verhoudingen precies lagen in de gemeenschap, tracht de kerkenraad de benoeming van Fränkel uit te stellen. Dit werd gedaan middels een besluit zich tegen de benoeming te verzetten zolang de beschuldigingen van het rabbinaal college in de personen van de rabbijnen Ferares, Schaap en Isaacsohn niet werden ingetrokken. Hiermee schaarde de gemeenschap zich, althans voorlopig en feitelijk ten dele, achter de orthodoxie van het rabbinaal

college. Uiteindelijk zou dat leiden tot een scheuring in de gemeente, waarbij de orthodoxen zelfstandig verder gingen omdat zij geen verandering in de *minhaq* dulden. Deze scheuring is direct te correleren aan de benoeming van Fränkel, daar zij werd geïnitieerd door Salomon Keijzer, die vanaf het begin een tegenstander van de kandidaat was geweest. Daarnaast valt de scheuring in dezelfde periode, eind december 1852, als de definitieve intrede van Fränkel als opperrabbin van Overijssel.

Bepaalde aspecten van de scheiding in de synagoge van Steenwijk zijn treffend voor de gehele kwestie rondom Fränkel: de strijd wordt gekenmerkt door een conflict tussen orthodoxen en liberalen. Daarnaast is de macht van de kerkraad en het grote kerkbestuur opvallend groot: in Steenwijk initieerde de kerkraad een scheuring van formaat, terwijl in Zwolle het grote kerkbestuur—voorstanders van Fränkel—zijn benoeming gedaan kregen, ondanks tegenstand van het rabbinaal college en het ministerie van Eredienst.

In de laatste aflevering 'Tumult aan de IJssel (4)' volgt tweemaal nog een *Terugblik: liberaal en orthodox*, en ook: *de macht van bestuurders* en tenslotte wordt een *Conclusie* getrokken.

De auteur - Ruben van de Belt - uit Zwolle is student geschiedenis aan de Vrije Universiteit en schreef - met dr. B.T. Wallet als begeleider - een paper over de benoeming van Jacob Fränkel tot opperrabbin van Overijssel.

Primaire bronnen

Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties, *Bibliotheca Rosenthaliana*, Archief Fränkel. Binnen het archief Fränkel omvat het deel aangaande zijn benoeming de inventarisnummers 56 – 131.

Secundaire bronnen

Brasz, Chaya, “Dutch Jewry and its Undesired German Rabbinate,” *Leo Baeck Institute Year Book* 57 (2012).

Erdtsieck, Iets, *De emancipatie van Joden in Overijssel 1796-1940: De rol van de Overijsselse opperrabbijnen Hertzveld, Fränkel en Hirsch (diss.)* (2007).

Wallet, Bart, *Nieuwe Nederlanders: De integratie van de joden in Nederland 1814-1851* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2007)

Correcties

In JB28.3 (p.11) staat bij het artikel over de preek van Fränkel een bijbeltekst uit 2 Kronieken. Dit is echter fout, die tekst moet zijn 2 Koningen 4:23. In JB 28.2 (p.7) staat die zelfde fout.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. Een jaargang loopt van oktober t/m juli. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J.J. Dekker (secretaris)
- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Mw. J.H. Hansma (bibliothecaris)
- Mw. J. van Harten-Wondergem (administrateur)
- W.H. Neevel (voorzitter)
- Mw. S. Prins (penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. J.H. Hansma.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor ons werk zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op rekening NL07INBG0000259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 oktober 2015. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van september te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Abonnementen en jaargangen lopen per cursusjaar (september t/m juli). Opzeggingen zijn alleen mogelijk m.i.v. een nieuwe jaargang.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Henrike de Graaf, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Caroline Rouwendal-Estoppey, Hanna Sijmons.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker (secretaris), Arie Driesprong, Riwkah Hamburger, Jeannette Hansma, Mieke van Harten-Wondergem, Wim Neevel (voorzitter), Wil Wolters.

E-MAIL EN WEBSITE

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen. De website wordt onderhouden door Johan Dekker. Vragen over de inhoud van de website kan men stellen aan het bestuur via ons mailadres info@judaica-zwolle.nl.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGES

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).